

FERENCZI ISTVÁN

ELTŰNT FALVAK NYOMÁBAN

A parasztság a hűbéri társadalmi rendszer egyedüli alapvető termelő és egyben kizsákmányolt osztálya volt, akkoriban azonban vajmi keveset törődtek küzdelmes mindennapjaival. Sok leleményességről, ötletességről tanúskodó kézi és szellemi alkotásai még kevéssé keltették föl az egykorú írásos följegyzések készítőinek figyelmét, így jórészt hiányzanak a középkori falu népének szokásaira, életmódjára utaló adatok, közlések. Az effajta érdeklődés – mint tudjuk – csak nagyon későn, voltaképpen a XIX. században ébredt föl. Mivel a hajdani falusi valóságra vonatkozó ismereteink írásos forrásokból többé már lényegesen aligha gyarapíthatók, egyetlen lehetőség marad a folyvást sürgetőbbé váló feladat megoldására: a terepen rögzítenünk kellene a századok folyamán megsemmisült valamennyi település helyét, és minél többet mintaszé-
rűen föl kellene tárunk „az ásó tudománya” segítségével.

A régészeti módszerekkel napvilágra hozható történeti-néprajzi anyag segítségével már bátrabban bevilágíthatnánk a középkori falusi nép ma még kevéssé ismert életébe, az elért eredmények alapján pedig fölvezethetnők a mai vagy a közelmúltbeli falu tárgyi és szellemi néprajzi képének rövidebb-hosszabb távú előzményeit. Így kapcsolódik a középkori falukutatás a mai népismereti kérdések boncolgatásához. A régészeti módszereket használó középkori falukutatás – gyakorlati okoknál fogva – csakis elpusztult települések helyén indulhat meg, következésképpen a pusztafalvak föltárásának nagyon előkelő hely jut a népismereti tudományágak körében.¹

Dr. Kós Károllyal még az 1950-es évek közepén fölvetettük az eltűnt települések kutatásának szükségességét, s javasoltuk egy arra alkalmasnak mutató pusztafalu régészeti-néprajzi föltárását; a körösfői *Ordományos* határrészre vonatkozó javaslatunk azonban rajtunk kívül álló okok miatt nem valósult meg.

1. Az európai szakirodalom majdnem egy évszázada mind tágabb teret áldoz a népi emlékezetben, az oklevelekben, de a régészet segítségével is nyomozható kora vagy késő középkori elpusztult falvaknak, valamint a történelem színpadáról szinte nyomtalanul eltűnt kisebb-nagyobb néptöredékeknek. A *pusztafalu*, *villages désertés*, *deserted villages*, *Ortswüstungen*, *despoblados*, *zaniklé*, *zaginione osady* stb. kérdése régóta számos kutatót foglalkoztat.² Rendszerint a levéltári anyag, az írott történelmi források kínálják a kiindulási alapot a szakembereknek,³ e „nyersanyag” fölhasználásával készítenek jegyzékeket, kimutatásokat s összehasonlításra alkalmas grafikonokat. Emellett a terepkutatások eredményeit értékesítő módszer kínál további nagy segítséget a történeti földrajz egykori valóságának jobb megközelíthetésére. Az utóbbi évtizedekben a középkori régészeti kutatás is egyre nagyobb szerephez jutott.⁴

Pusztáknak minősítjük a kora vagy java középkori oklevelekben említett, alig néhány kunyhóból álló, a mai tanyákhoz, tanyacsoportokhoz mérhető, ám ezekkel – az akkori társadalom életében betöltött szerepük miatt – korántsem azonosítható házcsoportokat, településcsírákat. Ezek rendszerint később se növekedtek igazi falvakká, hanem szállásokként (*praedium*) éltek tovább életüket. Nagyobb részük még a XVI. század történeti viharai előtt vagy annak forгатagában végleg eltűnt egyes tájegységeink történeti-földrajzi térképéről. Létüket ugyanis jobbra a tájak helyi földrajzi erőinek köszönhatték, elmúlásuk is az illető vidék közös végzetének függvénye volt.

A középkori és újkori falvak egy részének eltűnési okát keresve a kutatás alig jutott el általános érvényű megoldásokig; leggyakrabban megrekedt a tünetek észlelésénél. A szűk szakmai keretek közé szorult hagyományos történetírás nem is mérheti föl egész bonyolultságukban ezeket a kérdéseket, hiszen az egyik legfőbb ok a hűbéri termelési mód népek fölötti, különös szerkezetére és sajátos megnyilvánulásaira vezethető vissza. Másként mondva: egyes szállások, falvak elhalása a paraszttömegek időben és térben bár különböző fokú, alapjában véve azonban állandóan érvényesülő kizsákmányolásának következménye.

Térszűke miatt nem vállalkozhatunk a nem egy tekintetben a társadalmi-gazdasági fejlődés élén állt nyugat- és dél-európai államok területén végzett vizsgálódások utóbbi évtizedekben leszűrt tapasztalatainak és eredményeinek mégoly vázlatos bemutatására sem.⁵

*

Önkéntelenül fölvetődik a kérdés: az európai falutelepülések egy részének eltűnése milyen történelmi körülményekre, okokra vezethető vissza? A nyugat-európai kutatók nézetei eléggé egyöntetűek, ugyanakkor azonban egyoldalúak: szerintük ezek az okok majd mindig a népi tömegeket érintő „társadalmi rengések” (katasztrófák), illetőleg az azokat kiváltó különböző csapások (országokra terjedő éhínségek, járványok, irtóháborúk). Még a neves német polgári közgazdász-történész Wilhelm Abel is főként ilyenfajta okokat sejt: a kérdés gazdasági meghatározóit az áru-piac „technikai” viszonyaira (az árak időnkénti hullámzására, továbbá a városok fölvevő-fogyasztó képességének arányaira) szűkíti, s a legcsekélyebb mértékben sem utal a hűbéri termelési rendszerre, annak sajátosságaira, korlátaira, az egész hűbéri társadalom gazdasági válságának tulajdonképpeni eredőire.⁶

A gazdag középkori európai okleveles forrásanyag valóban bővelkedik a népességet évszázadokon át ismételtén sújtó természeti csapásokról szóló tudósításokban. A különböző földrengések, hirtelen éghajlatingadozások,⁷ az emiatt keletkezett folyómeder-változások, nagy területeket elöntő árvizek, országrésznyi vidékeket elborító tengerárak, a „fekete halál”, váltóláz és más járványok,⁸ tartós aszály okozta éhínségek tagadhatatlanul mind előidézhatték egyes vidékek kisebb-nagyobb mérvű elnéptelenedését. Ezek az „istencsapások” elragadták a lakosság tetemes részét, és hosszú ideig foglalkoztatták mind a túlélőket, mind az utódokat. A hűbéri rendszer politikai eseményei, a társadalmi-gazdasági elnyomás, a gyakori fegyveres összetűzések még tetézték a csapások

következményeit; így említhetők a hűbéruraknak nem egy ízben az egyház tudtával, sőt erkölcsi-szellemi támogatásával egymás birtokaira vezetett rablóhadjáratai, közönséges falufosztogatásai is.

Hosszan tartó hadjáratok (az ún. százéves meg a harmincéves háború, a törökkel vívott küzdelmek stb.) hatalmas, ma már szinte felbecsülhetetlen gazdasági erőfeszítéseket követeltek mindenekelőtt a föld népétől, hiszen mind az élelmiszereket, mind a takarmányalapot szinte teljes egészében a falu adta.⁹ Valóban itt kereshetjük az európai falvak időnkénti és helyenkénti elnéptelenedésének egyik fő okát; a másfajta társadalmi, politikai és földrajzi tényezők az általánosodó gazdasági leromlásban általában másodrendűek voltak.¹⁰

Pillanatig sem szabad szem elől tévesztenünk a társadalmi haladás útján előre mutató lényeges történelmi fejleményeket sem, hiszen a XIV–XV. századi Nyugat-Európa hűbéri társadalmának szerkezetében, jellegében, valamint politikai életében későbbi gyökeres változások csírái érlelődtek. A tőkés termelési viszonyok megszületése felé irányuló történelmi fejlődés során a parasztság maradt a legjobban elnyomott, a hűbéri rendszer politikai, jogi és gazdasági önkényének kitett társadalmi osztály. Ezért a közép- és főnemességnek már a XIV. századtól kezdve Európaszerte hűbériség-ellenes parasztmegmozdulásokkal kellett számolnia; hatásukra néhány országban el is törölték a jobbágyságot.

A középkori falutelepülések jó részének éppen XIV–XV. századi nagyobb arányú elnéptelenedése a fennebbi okok miatt nem tulajdonítható csupán „véletlennek”. A megnyomorított falusi népesség inkább vállalta az elköltözés nehézségeit, kockázatait: más falvakba, mezővárosokba vagy éppen szabad királyi városokba vándorolt, érc- és sóbányákban vállalt munkát, csakhogy megmenekedjék a hűbériség egyre elviselhetlenebb nyúgeitől. Itt ugyanis lényegesen jobb életkörülmények közé jutott, és termelőtevékenységében bizonyos könnyítéseket is élvezett. Az igazság kedvéért azonban azt is meg kell említenünk, hogy néhány kelet-európai országban (mint a középkori Magyarországon az 1514. évi Dózsa György-féle parasztháború leverése után, 1591–1592-ben Oroszországban, 1596–1597-ben a havaselvi vajdaságban, 1628-ban Moldvában) földszabadítás helyett megvonták a jobbágyok, azaz a falusi népesség döntő többségének költözési jogát: jó ideig földhöz kötötték őket, vagyis látólag megszűnt a falvak elnéptelenedési folyamatának egyik fő oka.

Sajátos történelmi fejlődésünk, földrajzi helyzetünk következtében nálunk más, nem kevésbé számottevő „külső” okok is előtérbe kerültek. Évszázadokkal később meg-megismétlődő, jellegükben és többször méreteikben is hasonlóan végzetes következményekkel járó, „történelmi ítéletidők” előfutárának minősíthető az 1241–1242. évi irtóztatós erejű mongol hadjárat. Említhetjük továbbá az 1437–1438. évi fölkelés, majd az 1514. évi parasztháború falupusztításait. Következményeikben mindezeknél is súlyosabbak a XVI. század derekától kezdődő, a XVII. században sokasodó, s még a XVIII. századba is jócskán benyúló török-tatár beütések; a vallonokból, spanyolokból, németekből, olaszokból toborzott osztrák császári zsoldoshadak kegyetlenkedései, ok nélküli falu-dúlásai;¹¹ a kuruc–labanc háborúskodásnak a falusi népességet két oldal-

ról is sanyargató, tizedelő rémuralma; a XVIII. század végi nagy népi megmozdulások....

Főlöszleges tovább szaporítanunk a hasonló adatokat: a hazai föld történelmét valamennyire is ismerőnek könnyű a leszűrhető tanulságokat alkalmaznia és megértenie a falvak megszűnésének messze ágazó, alapvető okait.

2. Noha az elnéptelenedett középkori falvak kutatása nálunk az utóbbi évekig háttérben maradt, nem vagyunk egészen híjával a figyelemre méltó kezdeményezésnek, útmutatásnak. Jakó Zsigmond immár négy évtizede sokoldalúan fölvetette az idők folyamán megszűnt falvak nyomozásának fokozódó szükségességét.¹² Egy-egy mai falu forrásanyagának vallomása szerint néha a mai település határán egykor több, időközben csaknem nyomtalanul megsemmisült szállás is osztozkodott. Helyüket a mai lakosság többnyire már nem ismeri; legfönnebb templomrom, dűlőnév vagy a szántóvető ember ekéjétől fölvetett edénytöredékek meg égett faltapasz-maradványok (szuvatrögök) emlékeztetnek rájuk. Egy-egy táj- vagy közigazgatási egység forrásanyagának vizsgálata révén döbbenünk rá az oklevelekben említett, de időközben elpusztult szálláshelyek el nem hanyagolható számára.

Helynév- és településtörténet-kutatóink több vidéken gyűjtöttek eltűnt helységekkel kapcsolatos, néhol már határrészekhez is köthető adatokat.¹³ Néhol nemcsak helyüket sikerült rögzíteni, hanem – hozzávetőleg – megsemmisülésük korát is megállapítani. E tagadhatatlan eredmények ellenére a megszűnt falvak föltárását sokan mindeddig elhanyagolhatónak tartották; meg sem kísérelték kérdéseit áttekinteni, módszertanát kifejleszteni. Pedig a külföldi eredmények, az ott észlelt törvényszerűségek, módszertani következtetések a hazai viszonyokra is hasznosíthatók; a történeti hűség kedvéért azonban hangsúlyozzuk, hogy a falupusztulás folyamatának csak irányai, következményei azonosak, illetőleg hasonlóak; jelentősége, arányai országonként, sőt kisebb tájegységként is változhattak és változtak is.¹⁴

Néhány módszertani kérdés fölvetése előtt hadd szóljunk a szálláshelyek, falvak kialakulásáról a régészeti emlékanyag, közelebbről a temetőásatások eredményeinek megvilágításában. Ha a magyar nép településtörténetének első három-négy századát – a X–XIII. századot – a régészeti maradványok felől figyeljük, akkor hirtelen bekövetkező, gyökeres művelődéstörténeti változás tanúi lehetünk. Az „élet vetületeként” értelmezhető korábbi, pogány elhantolási szokásokat a kereszténység követelte temetési szokások, a mellékletekben aránylag gazdag, X. századi és XI. század eleji sírokat szegényes, majdnem melléklet nélküliek váltják föl; a korábbi nagycsaládi temetők helyét többnyire a templomok körüli csoporttemetkezés foglalja el. Mindez – áttételesen – a korábbi, jobbára sátras település képének gyökeres átalakulásáról és a paticsfalú vagy boronaházás települések megszületéséről tanúskodik.¹⁵ A XI–XIII. századból eddig ismert csekély számú építészeti emlék, továbbá a nagyobb rész szórványos, de kétségtelenül telephelyről napvilágra került leletek beszédes bizonyága révén e századok régészeti adattára lényegesen bővül, és csakis a kutatási gyakorlat hiányosságainak tulajdoníthatóan ezt a már-már történeti-néprajzinak nevez-

hető adattárat távolról sem értékesíthetjük az óhajtott mértékben. A temetők vallomását ugyanis ez idő szerint nem egészíthetjük ki a településekével. A szinte néprajznak tekinthető régészeti leletek tanúsága végeredményben egyértelmű a történeti források és kutatások egymást kiegészítő mondanivalóival: valamennyi egyazon gyökeres fordulatról beszél. Ennek okai a hűbéri keresztény állam megszervezése, a falusi népesség aránylag gyors helyhez kötése, a földművelés szerepének a társadalom gazdasági életében bekövetkező számottevő növekedése, az önálló pénzgazdálkodás kialakulása stb.

A régész és a néprajzos szemével egyaránt figyelt, gondos faluásatások megindulásától, illetőleg rendszeressé válásától remélhetjük a korai, de a későbbi századok falujának tevékeny mindennapjaiba való bepillantást is, egészen a XIX. század elejéig. A néma emlékek megszólaltatása révén figyelemmel kísérhetjük a falu életében bekövetkezett változások adattári gazdagodását. A kétéves mongol hódítás, valamint a temesközi meg a körösközi másfél százados oszmán-török uralom nem egy vidéket lángba borító mozgó háborúskodása nyomában, de a hűbéri rendszer következményeként is százzámra tűntek el főként a kevésbé védhető alföldi falvak. A végképpen megsemmisült, vagy csupán hosszabb-rövidebb ideig a látszólagos halál (valójában a lappangó élet) állapotába jutott településekben a kora és java középkori népi műveltség (kiváltképpen az anyagi műveltség) valósága „tartósodott”, mentődött át napjainkig. Noha még úgyszólván alig indult meg a többé-kevésbé szakszerűen vezetett föltárás, az ásatások alkalmával felszínre kerülő házmaradványok, sokféle eszköz, a sírokból napvilágra jutó viselettárgyak stb. máris fölbecsülhetetlen értékű művelődéstörténeti – avagy történeti-néprajzi – anyaggal gyarapították a tájainkat lakó népek tárgyi emlékkészletét.

Szükségtelen hangsúlyoznunk a rég ismert megállapítást: a falvak lakosságának, különösen szegény rétegeinek gondolatvilága mily hagyományörző; ebből következően: tárgyi emlékkészlete is hosszú századokon át vissza-visszaüt az ősből állapotokra.¹⁶ Észrevehetően erősebb szálak fűzik a környező vagy együttélő népekhez, mint a távoli s ezért idegen Nyugathoz. A Nyugat egyes műveltségelemei – sokszor már lényegesen megváltozott értelemmel – csak nagyon lassan szűródték le a kelet-európai falvak népéhez.

Megsemmisült falvaink, templom körüli temetőink megásatása bizonyos tekintetben jóval könnyebb előző korok régészeti feladataihoz képest: nem annyira a véletlen függvénye. Sokszor többé-kevésbé szembeötlő templomrom, másutt beszédes dűlőnév vagy a még eleven néphagyomány tanúskodik a nevezetes határrészről. A kutatásban nem egy ízben szállások, falvak létesüléséről valló oklevelek is messzemenően támogathatnak.

Az utóbbi évtizedekben az ásatás művelete – szinte bizonyos fajta „művészet”-nek is mondhatnók – rendkívül sokat fejlődött a más korú emlékek föltárása során szerzett tapasztalatok áttételes alkalmazásával, árnyaltabbá tételével.¹⁷ A színes, változatos, olykor viharos múlt kutatásához kisebb részben a köznapi temetők, de sokkal inkább a középkori

lakóházak, beltelek-fajták, házcsoportok, sőt egész települési egységek, falvak figyelmes föltárása értékes történeti-népismereti anyagot ígér.

A középkori településeinkhez kapcsolódó ilyesfajta érdeklődés még nemrégiben is a véletlenül napvilágra vetődő, szórványos leletek alkalmi gyűjtésére korlátozódott; az újabb ásatási eredmények beszámolóí viszont már a középkori falu életének rendkívüli forrásértékű emlékanyagát ölelik föl és kínálják a történeti néprajz vizsgálóinak. Az effajta igyekezetek tetőzéseként a két világháború közt jelent meg Györffy Istvánnak a későbbi nemzedékek számára is feladatot jelölő, a hajdani népelet lehető teljességének bemutatására törekvő, bevallottan népismereti igénnyel készült maradandó műve, a *Nagykunsági krónika* (1922), valamint László Gyula *A honfoglaló magyar nép élete* (1944) című, kiadásakor módszertani tekintetben is merész újtásnak ható remeke.

A falu- meg temetőásatásokból napfényre kerülő leletanyag nemegyszer művészettörténetileg is jelentős kérdéseket vethet föl, s így szükségképpen megteremtődik a közeledés e két tudományág közt. A maradványok föltárása, tanulmányozása, közlése tehát különböző nézetek egyeztetését kívánja. Mindenképpen helyes az effajta ásatások anyagát több hozzáértővel megvizsgáltatni és együttesen értékelni. A tudomány szakágaiban tevékenykedő régészek, néprajzkutatók, művészettörténészek más és más oldalról szemlélhetik a napfényre bukkanó emlékeket, s így teljesebb, árnyaltabb, tökéletesebb eredményre juthatnak. Az összekötő szálak nyomon követése még nem tekint vissza nagyobb múltra, eredményei még kiforróban vannak, de még így is kétségtelenül a változatos közép- és újkori népi műveltség sarkalatos pontjait érintik, s egyúttal megteremtik a lehetőségét a közelmúltbeli vagy akár a mai népi műveltségelemek jóval alaposabb megértésének.

A fönnebb vázoltakon kívül még arra is ki kell terjednie figyelmünknek, hogy mind a különböző időszakokban és körülmények közt elhagyott, mind a ma lakott falvak tagadhatatlanul a földfelszíni élet jelenségei,¹⁸ ezért kialakulásuk, életük, virágzásuk és esetleges megsemmisülésük okait a földrajztudomány módszereivel is követnünk kell. Vizsgáljuk tehát létesülésük és elnéptelenedésük földrajzi okait is, főleg a helyzeti és helyi telepítőerőkre való tekintettel. A települések ugyanis – a kicsinyek is – a megült táj adott részletével, határukkal együtt többé-kevésbé zárt társadalmi közösségek életének és tevékenységének színterei voltak. Nemcsak időben, de térben is nyomon követhetjük a lakosok szorgalmának rövidebb-hosszabb távú, tájat változtató hatásait. Mivel azonban nem egy ízben a tájban ható természetes erőktől függetlenül beavatkozó tényezők döntötték el sorsukat, az adott vidék korábbi társadalmi életfolyamatait tükröző, általános érvényű megállapítások, következtetések leszűrésére gyakorta alkalmatlanoknak bizonyulhatnak.

Az eltűnt falvak nyomozása nemcsak a településtörténet és -földrajz feladata. Mint az előbbiekből kitetszik, a történeti néprajz, a középkori régészet, a történeti nyelvészet számottevően hozzájárulhat,¹⁹ sőt szükséges is valamennyi említett tudományág művelőinek szoros együttműködése. A helytörténetírás művelőinek a helytörténeti adattárban

össze kellene gyűjteniük a pusztafalvakkal kapcsolatos írásos adatokat is. Amint Jakó Zsigmond leszögezi: ennek a gyűjtőmunkának nem a középkor alkonyával kell lezárulnia, hanem át kell nyúlnia a XVIII, sőt sok helyen a XIX. századba is. A történeti helynévkutatás ugyanis enélkül sem a helynév megfejtését, sem a szinte nyomavesztett falu helyének rögzítését nem vállalhatja megnyugtatóan. A helynévgyűjtők és a régészek összefonódó feladata a történeti-térképészeti adatok, dűlőnevek és a néphagyomány útmutatásai alapján a helyszínen megkeresni és körülhatárolni az eltűnt település nyomait, a terepen is észlelhető esetleges felszíni maradványokat. Jakó Zsigmond megállapításai értelmében²⁰ a falu egykori határának rögzítése nélkül a településtörténet nem mérheti föl az eltűnt helység súlyát, jelentőségét a táj életében. Csak az elpusztult és ma is tovább élő települések együttes térképezésével állapítható meg a vizsgált terület hajdani népsűrűsége, egyes korok népi építőtevékenysége; csakis így érzékelhető a lakosságnak századokon át a természeti táj művelt tájjá való átalakítására irányuló hatalmas, szívós, de e tekintetben tudatosnak mégsem minősíthető erőfeszítése. „...Bármilyen különösen is hangozzék – írja egy helyütt Jakó –, éppen falvaink nagymértékű pusztulása nyújt módot olyan településtörténeti megállapításokra, amilyeneket szerencsésebb országok tudománya nem is remélhet. Nálunk ui. a földben szinte érintetlenül fennmaradt a letűnt életnek számtalan maradványa. Másutt a települések megszakítatlan fejlődése következtében az emlékeket maga a tovahaladó élet semmisítette meg...” Ezzel szemben a hazai kutató az elhagyott falvak tömeges föltárása révén szabatos képet rajzolhat azok alaktanáról, mindennapjairól, a bennük folyt élet színvonaláról. Csupán idő kérdése tehát a tárgyi emlékek kétségbevonhatatlan bizonyosságai alapján leírni – mondjuk – a mongoldulás előtti, a XV. századi vagy a törökkori falusi nép életét.

3. Noha ezek a kutatások ily sokrétű haszonnal járnak, nálunk mégis alig-alig indultak meg; még a legtöbbet nyelvészeinknek köszönhetünk. Helynévgyűjtőink ugyanis szinte kezdettől fogva igyekeztek adataikat magyarázni, határrészekhez rögzíteni, mivel azonban a történeti adatgyűjtés módszereit és szemléletét többnyire nélkülözték, a dűlőnevekben rejtőző egykori valóságelemeket csak a legkiválóbbak érzékelhették. Az évszázadok forгатagában megsemmisült falvaink nyomozásában különös jelentősége van a helynevek kutatásának, összeírásának és közlésének, ide számítva a középkori régészeti lelőhelyeket sejtető dűlőnevek közzétételét is.²¹ A megsemmisült középkori falvak helyének nyomozására vállalkozót más körülmény is segíti. Szabó T. Attila írja: „A történeti adatok összegyűjtése és közlése során nemcsak arra törekedtem, hogy közlésem minél teljesebb és az elsődleges forrás hangjelölését minél pontosabban visszatükröző legyen, de egyben arra is, hogy *az egyes adatok nem a forrásból kiszakítva*, pusztán önmagukban álljanak rendelkezésre, hanem hogy kiemelve és az elsődleges forrás közvetlenségével adják a történeti adatot”, meg hogy „*a kérdéses adatot szövegösszefüggéseiben közöljem*, és így beszédesebbé tegyem”.²² (Kiemelések tőlem, F. I.) Ennek az eléggé meg nem becsülhető tudományos magatartásnak köszönhetően

minden régész, de kiváltképpen a középkori falvak nyomait kereső régész fölöttébb értékes tudósításokhoz jut. Nagyon becsesek a korszerű gyűjtési-módszertani elvek alapján összeállított erdélyi helynévközlések, -kiadványok más tekintetben is. Közétevéők csaknem mindig igyekeztek szöveg közt vagy lapalji jegyzetben figyelmeztetni a régészeti nevezetességű határrészekre, középkori faluhelyek lehetséges nyomaira, akár közvetlen értesülés vagy tapasztalat alapján, akár pedig az illető dűlőhöz, helyhez fűződő szájhagyományok lelkiismeretes följegyzésével és közlésével.

Helyszűke miatt ez alkalommal, természetesen, nem bocsátkozhatunk az erdélyi pusztafalvak kutatási történetének, módszertani és elméleti kérdéseinek további, részletesebb elemzésébe; a fentiekben is mindössze a feladatok sajnálatos elhanyagoltságára óhajtottunk utalni. A terepen a középkori falvak nyomozása, helyük rögzítése, a történelmi, főként okleveles adatokkal való azonosítása alapos, gondos tevékenységet igényel, régészeti föltárásuk pedig különleges szakképzettséget követel. (Az emlékanyaguk megismerésére irányuló ásatás sokban hasonlít az őskori települések ásatásához.)

Hosszabb eszmefuttatás helyett záradékol mindössze három, remélhetőleg beszédes mintával óhajtunk ízelítőt kínálni az írásunkban foglaltak gyakorlati részének bemutatására. Mindhárom példa Kolozsvár környékéről, szabatosabban Kalotaszegről való.

a) A mai Kolozsvár közvetlen vonzáskörébe került Kisbács *Szentivány* ~ *Sînt'ion* nevű határrészéről följegyezték: „A szájhagyomány szerint itt volt a falu a tatárjárás előtt.”²³ A csak nemrégiben művelni kezdett, részben még ma is legelőnek használt terület régészeti szemrevételezése során valóban sikerült megfigyelni a kolozsmonostori apátság hajdani birtoktestéhez tartozó²⁴ középkori település szórványos, de tagadhatatlan maradványait, közöttük a kis méretarányú templom romjait sejtető halmocskát is.²⁵

b) Körösfő határának északi negyedében, a sztánai vasútállomáshoz közeli kies *Ordományos*ba a néphagyomány elpusztult települést helyez. A népi szófejtés az 'irtás' (?) értelmű „Ordományos” nevet „Ordováros”-ként magyarázza: „A szájhagyomány szerint itt régen Ordováros nevű város volt, amely az özönvíz alatt elpusztult.”²⁶ Ehelyütt már az 50-es évek elején, terepvizsgálat során alkalmunk volt a középkori házcsoport, falucska (?) hajdani létét igazoló edénytöredékeket gyűjtenünk.²⁷ 1977 nyarán a Sebestyén Kálmán helybeli történelemtanár vezette körösfői iskolások segítségével lebonyolított tájékozódó jellegű ásatáson aztán a néhai település még kézzelfoghatóbb jeleivel ismerkedhettünk meg.

c) A Kolozsvár környéki régészeti terepkutatásainkról tudó dr. Kós Károly még az 50-es évek elején, többek közt, Györgyfalva *Pusztatemplom* nevű határrészében levő, a tőle megkérdezett falusiak szerint faluhelyet sejtető maradványokra hívta föl figyelmünket. Valóban, a Kolozspata és Györgyfalva közé eső, *Nagycsolt* nevű magaslat (722 m) alatti hepehupás, ma jobbára művelt, részben azonban még mindig kopár területnek a forrásokhoz közeli szántásaiban, mintegy félhektárnyi területen szétszórtan, más korok emlékeivel együtt XI–XII. és XIII–XIV.

századnak ítéhető edénytöredékek gyűjthetők, meglehetősen nagy mennyiségben. Az egykor itt húzódó, hihetőleg még a korai középkorban is járt római birodalmi út közelében fekvő dülő nyergének tetőző részén jelentékenyebb köves halom takarja az egykori templom kiasásra érdemes alapfalait. (1977 nyarán, újabb terepszemle alkalmával, innen kései, félköríves ízlésű faragott kő építészeti elemeket szállítottunk a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeum középkori kőtárába.) Csánki Dezső nagyszabású történeti-földrajzi műve alapján a Györgyfalva-pusztatemplomi eltűnt települést az oklevelekben említett *Felekfarkával* kíséreltük meg azonosítani.²⁸

4. Alapos fölkészülést és tájékozódást, elmélyült szakmai-módszertani ismereteket, hosszas tapasztalatot igénylő feladatokra szerettük volna az olvasó figyelmét fölhívni. A feladat természete föltétlenül megkívánja a régészettel ötvözött néprajzi, földrajzi, történeti, nyelvészeti stb. tudást, a kiinduláshoz szükséges adatgyűjtő munkába azonban bármelyik tanár, tanító vagy más értelmiségi, sőt bárki érdeklődő is bekapcsolódhatik. Különösen a történelem, magyar nyelv és irodalom, valamint földrajz szakos tanárok tehetnének sokat e téren. A falumonográfiák összeállításakor, azok minél teljesebbé tétele érdekében, legalább elméletileg kívánatos volna az illető település minden talpalatnyi helyét bejárni, a határban lévő összes régészeti maradványt számba venni és – a szakemberek segítségét kérve – korukat lehetőleg minél szabatosabban meghatározni. A munka rendjén aztán akarva-akaratlan az elnéptelenedett középkori falusi települések is előtérbe kerülnének, megteremtve az azonosításhoz szükséges kiindulási alapot. Az esetleg még élő szájhagyománytól „fűszerezett” régészeti adatok vallomását kell aztán szembevetni a történeti helynévanyaggal és alapos mérlegelés után levonni a valószínű következtetéseket. Ha ez minden mai település határában megtörténik, óriási léptekkel vihetnők előbbre az elnéptelenedett középkori erdélyi falvak kutatásának ügyét. Többek között megteremthetnők a rendszeres faluásatások egyik nélkülözhetetlen alapját, a régészet-helyrajzi adattárat, ahogyan ezt pl. Sebestyén Kálmán tette Körösfön; neki Ordományos mellett a *Csinkó* nevű elpusztult település²⁹ felszíni nyomait is sikerült azonosítania. Ez a csupán lelkesedést és ügyszeretet, szép időben az Isten szabad ege alatti vizsgálódást kívánó hasznos indulás megfelelő képzettségű, gyakorlati tapasztalatú középkori régész vezette ásatással nyerhet fokozott tudományos értéket, ennek az eredményei pedig számottevően gyarapíthatnák történeti-néprajzi emlékanyagunkat. Legalább főbb vonásaiban megismerhetnők a középkori falusi nép mindennapjait, a családok életét, a kisemberek igyekezetét, küszködését a kenyérért, a boldogulásért.

A települések adott területen lezajlott népesedési folyamat eredményei, későbbi – esetleges – elmúlásuktól függetlenül jóval tágabb folyamat egészének a részei. Ebből következően a pusztafalvak hozzáértő kutatása nemcsak a történeti néprajznak válik hasznára, hanem a településtörténet adattárának kiegészítéséhez is nagymértékben hozzájárul. A pusztafalu-kutatás tehát, végtére, elnéptelenedett helységek településtörténeteként, illetőleg településföldrajzoként is fölfogható.

JEGYZETEK

¹ Kós Károly: *Eredmények és feladatok a székelység néprajzkutatásában*. Művelődés XXII(1969). 6. sz. 48–51; Ferenczi Géza–Ferenczi István: *Erdélyi középkori történelmi-kutatás és régészet*. Korunk XXIX(1970). 501–505; Ferenczi Géza: *Néhány kora középkori falu keletkezési idejéről*. Uo. XXXVII(1978). 947–954.

² Constantinescu, N.: *Cercetarea arheologică a satului medieval britanic*. Studii și cerc. de ist. veche XVI(1965). 412–413. és *Satul medieval dispărut și cercetarea europeană actuală*. Uo. XVIII(1967). 361–368.

³ Helyszüke miatt csak az alábbiakra utalunk: *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècles*. (A továbbiakban rövidítve: *Vdhé.*) Paris 1965. 83–102; Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei, I. Adatok*. (A továbbiakban rövidítve: *Kh.*) Kvár 1942. X–XVIII; *A magyar helynévkutatás a XIX. században*. Uo. 1944; *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere*. M.Nyelv XXX(1934). 160–180. A 163. lapon a régészeti kutatások meg a helynévgyűjtés szoros kapcsolatának szükségességét hangoztatja.

⁴ *Vdhé.* 25–47, 49–61, 63–81. L. még Csendes László: *Kutatás és feltárás térképek, légifényképek felhasználásával = A településtörténeti kutatás módszerei*. Veszprém 1974. 89–96.

⁵ Többek között *Vdhé.* 127–128, 267–286, 461–512, 419–459, 343–417, 607–612. Továbbá: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi szeptember 14–15-én, Szolnokon rendezett vándorgyűlésének tudományos anyaga. Bp.–Szolnok 1974. 59–69.

⁶ Abel, Wilhelm: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*. Berlin 1935. és *Wachstumsschwankungen mitteleuropäischer Völker seit dem Mittelalter*. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 142.) H.n. 1935.

⁷ Így Becker, A.: *Die geographische Wertung der Wüstungen*. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien LXXVII(1937). 146–181; Flohn, H.: *Klimaschwankungen in Mittelalter und ihre historisch-geographische Bedeutung*. (Berichte der deutschen Landeskunde, VII); Guyan, W. U.: *Die mittelalterlichen Wüstungen als archäologisches und geographisches Problem, dergestellt an einigen Beispielen aus dem Kanton Schaffhausen*. Zeitschrift für schweizerische Geschichte XXVI(1946). 433–478. Vö. még *Vdhé.* 136.

⁸ *Vdhé.* 439–440, 463, 467, 478, 494–495; Abel, *Wachstumsschwankungen...* 27. és kk.

⁹ Boutrouche, R.: *La dévastation des campagnes pendant la guerre de Cent ans et la reconstruction agricole en France = Études historiques*. Mélanges. Paris 1945; Abel, *Wachstumsschwankungen...* 87 (*Die Kriegstheorie*); *Vdhé.* 184. és 3. jegyzet, 379–380.

¹⁰ *Vdhé.* 369–370, 444, 446, 457, 499; Hoffmann Tibor: *A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában*. Ethn. LXXVIII(1967). 131–132.

¹¹ Helyszüke miatt a több száz közül csak az 1241–1242. évi mongol hadjárat során végképp eltűnt Lengyelkék, valamint az 1605-ben Basta gyülevész hadától megsemmisített kalotaszegi Vársza szomorú esetét említjük, I. Jakó Zsigmond: *Lengyelkék*. Erd. Múz. L(1945). 106–107. és Szabó T., *Kh.* 114. E kérdés javallható kiszélesítéséhez vö. még tőle: *Nép és nyelv*. Válogatott tanulmányok, cikkek, IV. Buk. 1980. 178–210.

¹² Jakó Zsigmond: *Az elpusztult települések kutatása*. Erd. Múz. L(1945). 46–60.

¹³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, I–VI. Pest 1868–1873; Kós Károly: *Orbán Balázs Székelyföld leírásának néprajzi tárgymutatója*. Aluta, I. Sfintu Gheorghe–Sepsiszentgyörgy 1969. 339–351. A 347–349. lapon szinte másfél száz „pusztafalú” felsorolása; ezeknek feltárását a szerző néprajzi szempontból is jelentősnek tartja. Suciú, Coriolan több száz, oklevélben említett elpusztult település adatait gyűjtötte össze: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II. Buc. 1968. 287–439. Vö. még Szabó T., *Kh.* X–XVIII, valamint a bevezető után közölt szemléletes térképváz-

latóval. Ugyancsak tőle i.m. 1930, valamint *Nyelv és múlt*. Válogatott tanulmányok, cikkek, III. Buk. 1972. 339–358.

¹⁴ Jakó, i.m. 49.

¹⁵ A következőkben részint Méri István alapvető tanulmányának gondolatmenetéhez igazodunk: *A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X–XIV. század)*. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve, I. 2.) Bp. 1948.

¹⁶ L. pl. Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*. Bp. 1941.

¹⁷ A középkori faluásatások módszertanáról Constantinescu, i.m. 1965. 412–413. és 1967. 372–373. Az 1970. december 8–10-i középkori régészeti tudományos ülészak anyagai: Régészeti Füzetek, 14. Bp. 1971. 7–11, 22–30, 72–82. A Magyar Néprajzi Társaság Szolnokon rendezett vándorgyűlésének tudományos anyaga, 47–58. és Benkő Elek: *A középkori falu régészeti kutatása = Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Buk. 1980. 5–19.

¹⁸ Teleki Pál: *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Bp. 1936. II. 590–652.

¹⁹ A sokoldalú (komplex) kutatási módszerről I. *A magyar középkor kutatásának nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. Veszprém 1973. 46–67, 75–79, 81–83, 91–93, 105–119, 123–135, 137–146; *A településtörténeti kutatás módszerei*. (A továbbiakban rövidítve: *Tkm.*) Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság településtörténeti szakbizottságától 1973. december 11–12-én rendezett tudományos ülészak anyagai. Veszprém 1974. 97–98.

²⁰ Jakó, i.m. 59–60.

²¹ Nagyszerűen fölhasználhatók a következő kitűnő táj-helynévtárak: Szabó T., *Kh.* Uő.–Gergely Béla: *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei*. Kvár 1945; *A szolnokdobokai Tőki-völgy helynevei*. (Erd. Tud. Füz. 193.) Uo. 1945; *A Dobokai-völgy helynevei*. Uo. 1946. Tágabb földrajzi keretekben *Tkm.* 41–51, 55–59.

²² Szabó T., *Kh.* XII–XIII.

²³ Szabó T., i.m. 217, 25. sz.

²⁴ Csomor Béla: *A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai (1556-ig)*. Kvár 1912. 21, 60. Vö. az apátság Szamos és Nádas menti birtoktérképével is: Szentiván vagy Szentjános.

²⁵ Ferenczi István: *Régészet-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén* (I). Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia, fasc. 2. 1962. 41–42. Egy 1413. évi oklevél szerint (Csomor, i.m. 60.) Szentiván pusztának (Csomor „általánosabb” nevén, az oklevéltől eltérően, Szentjános pusztának nevezi) „dedikált köegyháza volt”.

²⁶ Szabó T., *Kh.* 66–69, 128–130; *Ordományos, Zordományos = Anyanyelvünk életéből*. Válogatott tanulmányok, cikkek, I. Buk. 1970. 462–463.

²⁷ Ferenczi István: *Contribuții la problema limes-ului de vest al Daciei* (II/2). *Acta Musei Napocensis* X(1973). 555–556, 53. sz.

²⁸ Ferenczi, i.m. 1962. 46.

²⁹ Szabó T., *Kh.* 33, 35, 37, 58, 65, 120, 122–124, 126.